

CASTELUL DE LA *CAPUT STENARUM* ȘI *COHORS I FLAVIA COMMAGENORUM*

Cristian SCHUSTER*

Fortificația de la Boița/ *Caput Stenarum*

Înainte de a părăsi Transilvania, Oltul face un unghi de aproape 90 de grade, pornind apoi spre sud, prin Carpații Meridionali, devenind ulterior „granița” dintre Oltenia și Muntenia. Chiar în dreptul respectivului cot, pe malul drept al râului, investigațiile arheologice au permis descoperirea resturilor unei fortificații romane. Acestea, aflate în punctul cunoscut sub denumirea *În Rude* (fig. 1), se găsesc astăzi pe teritoriul satului Boița (orașul Tâlmăciu, județul Sibiu)¹. Așa cum se știe, cei mai mulți dintre specialiști consideră că în acest sat trebuie localizat ceea ce *Tabula Pentingeriana* indică a fi *Caput Stenarum*².

Prezența urmelor romane a fost semnalată încă de la sfârșitul veacului al XIX-lea - începutul celui următor³. Primele cercetări arheologice s-au derulat în 1957⁴, fiind continuate în 1958⁵, 1973⁶, 1979⁷ și, în cadrul practicii arheologice a studenților de la Facultatea de Filologie-Istorie din Sibiu, în vara anului 1981⁸. Fortificației, prin dimensiunile sale reduse – „de 46 x 47 m, fiind, deci, aproape pătrată”⁹, i se potrivește mai degrabă termenul de *castellum* decât cel de *castrum*. Cu privire la momentul ridicării fortificației din piatră, dar și a „termelor cu palestrele, tabulariului vămii și construcțiile cu caracter gospodăresc” s-a emis ipoteza că ele au fost realizate „după anii 167-169 e.n., când s-a operat reorganizarea administrativă și militară de către Marcus Aurelius”¹⁰. Spre această concluzie

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” - Centrul de Tracologie, București; e-mail: cristianschuster@yahoo.com.

¹ Ghinea 1998. Despre denumirea *În Rude* a punctului, vezi: Albescu 1938, p. 21; Macrea 1959, fig. 26; Lupu 2002, p. 73; IDR III/4, p. 71. În textul raportului din anul 1959, Mihail Macrea vorbește de „locul numit «Rude»” (Macrea 1959, p. 429). Cristian M. Vlădescu folosește numele de *Ruda* pentru a desemna arealul unde se găsesc urmele fortificației (Vlădescu 1986, p. 79; Vlădescu 1994, p. 249).

² Cu privire la acest aspect, vezi Lupu 2002, cu bibliografia mai veche.

³ Lupu 2002, p. 71-73.

⁴ Macrea 1959, p. 429-437.

⁵ Lupu 1960.

⁶ Lupu 1973, p. 57; Lupu 2002, p. 76 și urm.

⁷ N. Gudea (Gudea 1997b, p. 70) vorbește de săpături efectuate de Nicolae Branga. Nu cunoaștem detalii cu privire la acestea.

⁸ Au participat un număr de șapte studenți, printre care și semnatarul acestui articol. Au fost practicate două secțiuni, câte una pe laturile de vest, respectiv sud ale fortificației din piatră.

⁹ Lupu 2002, p. 75. La aceeași pagină se afirmă: „Colțurile zidului de incintă, respectiv cel exterior, nu se împreună în unghi drept, ci se rotunjesc, iar laturile propriu-zise sunt ușor bombate spre exterior”. În unele publicații sunt enunțate alte dimensiuni: 47 x 41 m (Vlădescu 1986, p. 79; Vlădescu 1994, p. 249; IDR III/4, p. 71).

¹⁰ Lupu 2002, p. 97.

converg, în opinia cercetătorilor care au săpat aici, materialul arheologic și piesele monetare identificate. Foarte probabil, unitatea militară, care a avut în grijă castelul până în perioada „tulburărilor pricinuite de invazia carpilor din anul 245”¹¹, anume un detașament al *Legio XIII Gemina*, a fost și cea care a ridicat fortificația din piatră.

Fig. 1. Amplasamentul fortificației de la *Caput Stenarum*

Săpăturile din 1973 (*Secțiunea nr. 1*, între m. 17-29) au permis identificarea unor foarte probabile urme ale unui castru din pământ, construit anterior fortificației din piatră¹². Despre acest prim castru la *Caput Stenarum*, Nicolae Lupu afirmă că,

„[...] trebuie să fi fost construit în timpul războaielor de cucerire a Daciei, conduse de Traian sau la scurt timp după aceasta”, și

„[...] deși nu dispunem de date cu privire la dimensiunile sale, faptul că în interiorul său au fost ridicate construcțiile de lemn ..., socotim că el era de dimensiuni mai mari decât castrul de piatră. Din epoca primului castru, nu au fost descoperite materiale arheologice care să fie databile la începutul sau în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., și nici fibule sau monede”¹³.

***Caput Stenarum* și prima ei garnizoană**

Cu același prilej, a fost recuperat de lângă tabulariul vămii un fragment de tegulă având ștampila *COH I*¹⁴. Conform descoperitorului, „distanța dintre marginile cartușului adâncit în pasta moale este de 2,7 cm; litera *C* are înălțimea de 2,2 cm; litera *H* are înălțimea de 1,9 cm; litera *I* are înălțimea de 1,7 cm”¹⁵. După

¹¹ *Ibidem*, p. 102. Cristian Vlădescu este de părere că fortificația a fost în uz până la retragerea aureliană (Vlădescu 1986, p. 80; Vlădescu 1994, p. 250).

¹² Lupu 1974, p. 220; Lupu 2002, p. 76-78, 97.

¹³ *Ibidem*, p. 97.

¹⁴ Lupu 1974, p. 220-221; Lupu 2002, p. 97; IDR III/4, p. 73 și fig. 44. În perioada 1980-1984 fragmentul de tegulă era păstrat în microexpoziția din *Camera 5* de la subsolul facultății. IDR III/4, p. 73 indică loc de depozitare „Muz. Sibiu”.

¹⁵ Lupu 2002, p. 100.

cum se poate observa din **fig. 2**, litera O, situată în interiorul literei C, este mult redusă față de celelalte. Înaintea zonei de spărtură a țiglei, există un mic punct adâncit. Cu ocazia redactării lucrării de diplomă, am (re)analizat tegula sub îndrumarea și împreună cu profesorul Nicolae Lupu¹⁶. Cu acest prilej, chiar dacă cu oarecare îndoială, am ajuns la concluzia că, la circa un centimetru deasupra punctului adâncit, în zona spărturii, ar exista parcă o mică bucată, ușor rotunjită, dintr-o posibilă literă în relief, care să fi făcut parte din numele etnic al auxiliiei (?).

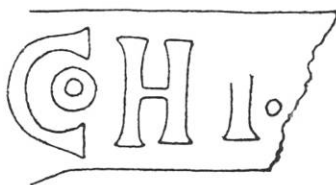

Fig. 2. Fragmentul de tegulă ștampilată descoperită la *Caput Stenarum* (apud IDR III/4, fig. 44)

În articolul din 1974, învățatul sibian era înclinat să atribuie fragmentul de tegulă cu ștampila amintită *Cob. I Tyriorum sagittariorum*¹⁷. De altfel, și în cel de-al doilea studiu, va nota: „Prezumpția rămâne și astăzi în aceeași situație, întrucât cercetările ulterioare nu au dus elemente noi în plus”¹⁸. Pentru a argumenta poziția sa, Nicolae Lupu arată că, dintre unitățile auxiliare din Moesia Inferior, menționate de diplomele militare ca fiind dispuse pe Olt, singurele despre care nu se știe locul în care au staționat, ar fi *ala I Claudia Gallorum Capitoniana, cohors I Tyriorum sagittariorum* și *cohors II Gallorum*. La compararea ștampilei de la *Caput Stenarum*

„[...] cu aceste trei unități, prima dintre ele, o ală, cade de la sine. De asemenea cade și *coh. II Gallorum*, întrucit pe inscripție, deși este loc pentru încă o hastă, aceasta nu apare. Ar rămâne deci, cu destulă probabilitate, a crede că la Boița a staționat *Cob. I Tyriorum Sagittariorum*, care pînă acum nu a fost atestată în nici o altă garnizoană din Dacia”¹⁹.

Cohorta respectivă se găsea în anii 97, 99 și 105 în Moesia Inferior²⁰. În mod cert a participat la primul război dacic²¹. În ce zonă a „frontului” a acționat nu se știe. Posibil să fi activat pe Valea Oltului.

Dacă unii dintre romaniști²² au evitat a lua în seamă fragmentul de tegulă cu ștampila *COH I, Ioan I. Russu*, discutând posibila prezență a *Cobors I Tyriorum sagittariorum* la *Caput Stenarum*, reamintește că aceasta este „menționată în armata auxiliară a Daciei Inferior la a. 140 (DiplD XIII)”, dar „lipsește în tabelul unităților din a. 129 (DiplD X)”²³, fapt care ar putea pune sub semnul întrebării staționarea

¹⁶ Schuster 1984, p. 11 cu nota 229.

¹⁷ Lupu 1974, p. 222.

¹⁸ Lupu 2002, p. 99.

¹⁹ Lupu 1974, p. 222.

²⁰ CIL XVI, 45; Țentea, Matei-Popescu 2004, p. 294, cu bibliografia.

²¹ Strobel 1984, p. 145; Petolescu 1995a, p. 271.

²² Vlădescu 1986, p. 79-80; Vlădescu 1994, p. 249-250.

²³ IDR III/4, p. 73.

acestei unități în provincie. Mai departe, I. I. Russu, ignorând dovezile arheologice surprinse de cercetările din anul 1973 în castelul de la Boița, deci, implicit, și existența unei cohorte anterior sosirii aici a unui detașament al *Legio XIII Gemina*, crede că,

„[...] mai probabilă este succesiunea inversă: la început a stat aici un detașament al legiunii XIII (ca la Hoghiz și în alte locuri), iar micul *castellum* de lângă Olt aparținea - ca și toată valea Oltului ardelean - în prima jumătate a sec. al II-lea la Dacia Superior; după a. 150 au fost aduse unități auxiliare din Dacia Inferior, cum ar fi în cazul prezent *Cobors I Tyriorum* (?), încât zona olteană dintre Boița și Brețcu putea să aparțină teritorial și militar la Dacia Inferior”²⁴.

Nicolae Gudea arată și el că,

„[...] man könnte vielleicht an die cohors I Tyriorum sagittariorum denken”, precizând însă, „Die früh datierbaren Ziegelstempel der legio XIII Gemina (wahrscheinlich zwischen 101-106) lassen vermuten, daß ein Detschement dieser Legion hier stationiert war”²⁵.

Cu privire la aceeași unitate auxiliară, Constantin C. Petolescu notează că, „nu se știe unde a staționat la nord de Dunăre: ștampila *COH I [...]* de la Boița, atribuită ipotetic acestei unități, poate să se refere tot așa de bine și la altă trupă”²⁶.

În publicația mai veche, dar și cea relativ recentă, Nicolae Lupu sugera că, eventual, *Cobors I Flavia Commagenorum* putea fi unitatea care a staționat pentru o perioadă la *Caput Stenarum*. Astfel, în cadrul studiului din 1974²⁷, se spune că, dintre cohorte, „ar putea fi avute în vedere *Cobors I Bracaraugustanorum*, *Cobors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* și, eventual, *Cobors I Flavia Commagenorum* sau *Cobors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum miliaria*”. Într-un studiu ulterior, Nicolae Lupu notează:

„[...] unul dintre argumentele care ne fac să considerăm dislocarea ei [a cohortei I Flavia Commagenorum, n.a.] în acest punct este și faptul că ștampila de pe fragmentul de tegulă descoperit de noi prezintă O din COH. înscris în curbura lui C, așa cum se prezintă și o ștampilă publicată de Gh. Ștefan, descoperită în castrul de la Drajna de Sus. Desigur, observația nu este peremptorie”²⁸.

Discutând problema numelui cohortei staționată vremelnic la Boița, noi scriam că,

„La nord de Buridava [...] s-au ridicat castrele *Castra Traiana*, și Birsești, de către *coh. IX Batavorum* și probabil *coh. II Flavia Bessorum*. La nord de aceste castre [...], tot pe Olt, se afla fortificația de la Boița (*Caput Stenarum*), care, acum, într-o primă fază a fost ridicată, cum o dovedesc poziția unor construcții și materialul arheologico-epigrafic, de către un detașament al *coh. I Flavia Commagenorum*”²⁹.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Gudea 1997b, p. 70.

²⁶ Petolescu 1995a, p. 271; vezi și Petolescu 2001, p. 75.

²⁷ Lupu 1974, p. 222 cu nota 14.

²⁸ Lupu 2002, p. 99-100.

²⁹ Schuster 1984, p. 11, nota 229, unde aduceam precizarea: „Ipoteză sugerată de dr. N. Lupu și completată de noi”.

Primul război dacic și consecințele sale

În primul război cu dacii (101-102 p. Chr.) au participat o seamă de legiuni și trupe auxiliare (ale și cohorte)³⁰. După unii specialiști, la războaiele cu Decebal au luat parte, așa cum sunt documentate epigrafic, în jur de 72 de cohorte³¹. Multe dintre acestea proveneau din Moesia Inferior, fapt dovedit și de inscripția care documentează existența unui *Exercitus Moesiae Inferioris*³². Experiența neplăcută din toamna anului 101, când Decebal împreună cu aliații săi au organizat contraofensiva în provincia Moesia Inferior și pentru a preveni repetarea unor astfel de acțiuni, l-au determinat pe împăratul Traian să inițieze fortificarea regiunii dintre Carpații Meridionali și Dunăre. Astfel, trupe al căror rol era să bareze accesul dinspre Transilvania spre Oltenia și Muntenia au fost amplasate, foarte probabil, imediat după primul război în nordul ultimelor două regiuni. Acest demers a avut în vedere și faptul că exact în nord-estul Olteniei și nordul Munteniei au funcționat anterior importante *davae* dacice, precum *Buridava*, *Tinosu*, *Gura Vîtioarei*, *Slănic*, *Homorâciu* și *Plopeni*³³, al căror rost a fost, printre altele, de a controla căile de comunicație dintre ținuturile menționate și Transilvania. Astfel, nu departe de *Buridava* dacică a fost ridicat un castru (din păcate încă nereperat prin cercetări de teren), cunoscut sub același nume, cu menirea de a supraveghea defileul Oltului³⁴. Prezența unor detașamente ale legiunilor a *V Macedonica*, *I Italica* și *XI Claudia* este documentată de ștampilele de pe unele dintre tegulele găsite în așezarea civilă de aici³⁵. Tot acolo³⁶, dar și la *Bârsești*, au staționat și cohortele *II Flavia Bessorum* și *IX Batavorum*³⁷. Cu privire la cea din urmă amintită *auxilia*, Gheorghe Bichir era de părere că nu se poate susține prezența ei la *Buridava*, avansând, în schimb, ipoteza conform căreia aici a staționat *Cobors I Augusta Pacensis Brittonum milliaria*³⁸.

Despre prezența la Stolniceni a unui detașament aparținând unității *Cobors I Hispanorum veterana quingenaria* ne sunt furnizate date de către așa-numitul *Papyrus Huns*³⁹. Dar pentru această din urmă cohortă încă nu au fost descoperite ștampile la

³⁰ Strobel 1984; Petolescu 1995a; Petolescu 1995b; Petolescu 1997; Petolescu 1998a; Petolescu 2000-2001; Petolescu 2002; Zahariade, Dvorski 1997, p. 55-60; Gudea 1997a; Benea 1997; Diaconescu 1997; Matei-Popescu, Țentea 2006a; Matei-Popescu, Țentea 2006b; Matei-Popescu, Țentea 2006c; Zahariade 2009, p. 177-180.

³¹ Benea 1997, p. 54.

³² CIL III, 12467.

³³ Zahariade, Dvorski 1997, p. 62 cu bibliografia mai veche.

³⁴ Bichir 1985, p. 103: „la Stolniceni-Buridava a fost la începutul secolului al II-lea și în special în perioada dintre cele două războaie dacice, din timpul lui Traian, un puternic centru militar [...]. Centrul militar de la Stolniceni-Buridava avea o mare rază de acțiune care se întindea în est pînă dincolo de Olt, la Rucăr [...], iar în nord și vest pînă la poalele Carpaților”; Vlădescu 1986, p. 43.

³⁵ Tudor 1965, p. 184, nr. 13; Tudor 1966, p. 593, nr. 1, fig. 22/28; Tudor 1978, p. 343, 529, nr. 395-396; IDR II, 556-560; Bichir 1985, p. 99-102, fig. 6-11; Zahariade, Dvorski 1997, p. 59, fig. 25a-d; Petolescu 2007, p. 52. Mihail Zahariade este de părere că, “The legionary detachment of the legion XIth Claudia seems not to have been part of the Buridava garrison in 101-102, as has been wrongly interpreted” (Zahariade, Dvorski 1997, p. 63).

³⁶ Tudor 1978, p. 336; IDR II, 561, 571-572; Bichir 1985, p. 95, 98-99, fig. 3-5; Zahariade 2009, p. 150.

³⁷ Gostar 1966, p. 184; Dietz 1982, p. 185-186; Strobel 1984, p. 122; Marcu 2004, p. 223.

³⁸ Bichir 1985, p. 100, 102.

³⁹ Fink 1971, p. 217-227, nr. 63; Fontes I, p. 467-471.

*Buridava*⁴⁰. Foarte probabil că ea a luat parte la primul, dar și la al doilea război dacic⁴¹. Dacă un posibil detașament al cohorței a staționat la *Buridava*, o altă parte a auxiliului⁴² a fost documentată în fortificația de pământ la *Castra Traiana*. Cert este că ea apare menționată între trupele de pe teritoriul Daciei după anul 110.

În opinia Emiliei Doruțiu-Boilă⁴³, cărămizile cu ștampila *PS*⁴⁴, adică *Pedites Singulares*, sunt dovada prezenței la *Buridava*, după încheierea primului război (sau poate după constituirea provinciei Dacia), a gărzii guvernatorului Moesiei Inferior. După Mihail Zahariade, este obligatoriu a disocia cronologic *PS* de legiunile *I Italica* și *V Macedonica*⁴⁵. Specialistul amintit va insista de altfel asupra faptului, că

“The expeditionary force could have been stationed in Buridava in the winter 101/2. It initiated the building works at *Castra Traiana* (Sâmbotin), the last point to the north in front of the Olt defile. Only in such a secured region Laberius Maximus, the governor of Lower Moesia accompanied by P(edites) S(ingulares) could eventually come during the period between the two wars [...] *Castra Traiana* as the northernmost place on the circulating Olt valley by that time shows that this was the final point of the Roman advance on the route to the north in the first Dacian war”⁴⁶.

În opinia aceluiași Mihail Zahariade, “the cohort seems to have been attached to the detachments of the legions Ist Italica and Vth Macedonica as part of the expeditionary force which advanced in 101 along the Olt river”⁴⁷. Acestor detașamente de legiuni și trupe auxiliare⁴⁸, văzute de unii învățați ca având un rol secundar în conflict⁴⁹, li s-au alăturat și cohortele *II Flavia Bessorum* și *IX Batavorum*. Posibil ca această coloană, care a traversat Dunărea foarte probabil din castrul legionar de la *Oescus*, ajutată de către navele *Classis Flavia Moesica* sau de un pod de vase construit între Vidin și Orlea, să fi avut ca prim punct de concentrare la nord de fluviu locul unde a fost ridicat ulterior orașul *Sucidava*⁵⁰.

În partea de nord a Munteniei, având misiunea de a controla, așa cum am spus mai sus, accesul prin valea Teleajanelui, apoi prin Rucăr spre Transilvania, au fost ridicate fortificațiile de la Drajna de Sus și Mălăiești. Foarte probabil acest lucru s-a concretizat începând cu primăvara anului 102, odată cu venirea de la *Buridava* a unor detașamente ale legiunilor *I Italica* și *V Macedonica*⁵¹, cărora li se

⁴⁰ Unitate prezentă în anul 99 p. Chr. în Moesia Inferior (CIL XVI, 44).

⁴¹ IDR III/4, p. 271; Petolescu 1995a, p. 259.

⁴² Avram, Avasiloaie 1995, p. 193-195; ALÉ 1995, 1305; Petolescu 2001, p. 74.

⁴³ Doruțiu-Boilă 1990, p. 253.

⁴⁴ IDR II, 381; Bichir 1985, p. 93, 99-102, fig. 6-11.

⁴⁵ Zahariade, Dvorski 1997, p. 60.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁴⁸ Unități care au făcut parte din ceea ce a fost numit după locul de plecare, de unii dintre specialiști (*ibidem*, p. 60), anume *castra aestiva* de la Islaz, grupul Islaz-Cetatea Vedea.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Petolescu 2000-2001, p. 349-350; Petolescu 2007, p. 40-41.

⁵¹ Zahariade, Dvorski 1997, p. 61. Nu este exclus ca o parte dintre trupe să vină de la *Buridava*. Dar să nu uităm că, în zonă, având misiunea de a pătrunde în sud-estul Transilvaniei (poate prin pasul Bratocea) și să anihileze cetățile dacice de aici (poate, inclusiv Covasna-*Valea Zânelor*), au activat și trupele altor două coloane ce au pornit din Moesia Inferior, anume din castrul legionar de la *Novae* și *Durostorum*. Vezi Petolescu 2000-2001, p. 350; Petolescu 2007, p. 41.

alătură și *Cobors I Flavia Commagenorum*⁵². Dovezi în acest sens sunt ștampilele respectivelor unități descoperite în castrele menționate⁵³. Investigațiile arheologice derulate la Drajna de Sus de către Gheorghe Ștefan în anii 1939-1940, urmate de cele de după 1992 și până în prezent, conduse inițial de Cristian M. Vlădescu și apoi de către Mihail Zahariade⁵⁴, au permis identificarea a trei tipuri de ștampile ale *Legio I Italica*, și câte unul pentru legiunile *V Macedonica* și *XI Claudia*⁵⁵. Pentru *Cobors I Flavia Commagenorum* au fost identificate trei tipuri (I, II, IIIa și IIIb)⁵⁶.

În aceeași zonă a Munteniei au mai fost descoperite ștampile ale unor detașamente ale *Legio XI Claudia* și *Cobors I Flavia Commagenorum* la Voinești și Târgșor⁵⁷, fortificații ridicate, în opinia unor autori, după 106⁵⁸. Dacă ștampilele cohortei de la Voinești fac parte din cele de tip IIIa și/sau IIIb de la Drajna de Sus, cele de la Târgșor sunt considerate a aparține altui tip⁵⁹.

Faptul că unitatea auxiliară a participat începând cu primăvara anului 102 la construcția castrului de la Drajna de Sus, coroborat cu concluzia conform căreia Voineștiul și Târgșorul au fost ridicate după 106, l-a determinat pe Mihail Zahariade să fie de părere că:

“It is reasonable to assume that detachments of the legions Ist Italica and Vth Macedonica, together with the cohort Ist Flavia Commagenorum must have been summed up to c. 1060 men if we admit a typo-variant for each legionary centuria and an auxiliary cohorts in its full strength. This must have been the strenght of the Drajna de Sus I garrison from the autumn/winter of 101 up to the summer/autumn of 105”⁶⁰.

Referitor la această ipoteză, Ovidiu Țentea notează că,

“[...] the calculation is valid if we admit that a type of stamp corresponds to an individual workshop belonging to a centuria, so the garrison at Drajna de Sus should have been made of 1060 people. If we admit this hypothesis, the Commagenian cohort couldn't have been camped in the fort at Drajna de Sus in full effective, because two centuriae would be missing”⁶¹.

⁵² Țentea 2007, p. 144.

⁵³ La Mălăiești au fost descoperite ștampile ale legiunii *V Macedonica*; vezi Zahariade, Dvorski 1997, p. 62 cu nota 13.

⁵⁴ Vlădescu 1994; Vlădescu *et alii* 1994; Vlădescu *et alii* 1996; Zahariade, Dvorski 1997; Zahariade *et alii* 1995; Zahariade *et alii* 2012.

⁵⁵ Zahariade, Dvorski 1997, p. 19-22, 71-104, fig. 4/a-d, 5/a-f, 6/a-d, 7/a-d, 8/a-c, 9/a-c, 10/a, 11/a-d, 12/a, 13/a-c, 17/a-h, 18/a, c-d, g.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 23, 73-74, 79-80, 82, 104-106, fig. 14a-b, 15a-c, 16a-c, 17i-l. Dintr-o evidentă greșeală de redactare, este amintită aici și prezența *Cobors II Flavia Commagenorum* (Gudea, Găzdac 2006, p. 14).

⁵⁷ Petolescu 1995a, p. 249-250; Petolescu 2002, p. 96; Petolescu 2005, p. 165-166; Zahariade, Dvorski 1997, p. 65, fig. 29a-c; AÉ 2000, 1264-1265; Zahariade, Lichiardopol 2006, p. 127, fig. 5/IVe-f; Țentea 2007, p. 145. Din greșeală, Nicolae Gudea vorbește de *Cobors II Commagenorum* (Gudea 1997b, p. 81).

⁵⁸ Zahariade, Dvorski 1997, p. 65.

⁵⁹ Țentea 2007, p. 145.

⁶⁰ Zahariade, Dvorski 1997, p. 64.

⁶¹ Țentea 2007, p. 145 cu nota 48. În calcule trebuie ținut seama că unitatea era constituită din 6 centurii de *pedites* și 4 *turmae* și dacă era formată din 500 de militari (Maxfield 1981, p. 34; vezi și Zahariade 1994a, p. 325) sau 608 (Southern 2006, p. 121).

Tot în nord-vestul Munteniei, la Bârsești-La Plută⁶² și în castelul de la Rucăr⁶³ au fost cantonate detașamente ale *Cobors II Flavia Bessorum*. Referitor la această stare de fapt, Mihail Zahariade este de părere că,

“Given the identical types of stamped bricks and tiles from Buridava and Bârsești, with the one in Rucăr, it is very likely that the detachments were contemporaneous. The detachment from Rucăr could have come directly from the Olt river valley where the unit was stationed”⁶⁴.

Pe lângă activitatea de constructor, dovedită, așa cum s-a arătat mai sus, de materialele ce poartă ștampila cu numele unității, descoperite în nord-vestul Munteniei, *Cobors I Flavia Commagenorum*, care a făcut parte în anul 105 din trupele provinciei Moesia Inferior⁶⁵, datorită faptului că ea a fost, foarte probabil, o cohortă *saqittaria* și *equitata*⁶⁶, a avut un rol deloc minor în primul război cu dacii⁶⁷. Fiind atașată legiunilor *I Italica*, *V Macedonica* și, în special, *XI Claudia*⁶⁸, este evident că și ea a contribuit, foarte probabil, la înaintarea pe valea Oltului, posibil spre Transilvania. Prin mobilitate sporită și eficiență specifică în lupta la distanță, cohorta putea fi unul dintre deschizătorii de drum, îndeplinind misiunea de cercetaș, acționând înaintea grosului trupelor.

Evident că, în actualul stadiu al cunoașterii, este dificil de a preciza cu certitudine dacă auxilia a pătruns, așa cum bănuim noi, în Transilvania. În opinia lui Mihail Zahariade, avându-se în vedere că valea Oltului constituia o cale de pătrundere mai puțin importantă, și că masivul Cozia era un impediment major pentru orice armată care dorea să intre în Transilvania, trupele romane s-au oprit la *Buridava*. Ca argument se amintește că, “There is no epigraphical finds which could be attributed to the Moesian troops during the Dacian wars north of Buridava”⁶⁹.

Oare așa să fi fost? Cum am punctat mai sus, Ovidiu Țentea a observat, pe bună dreptate că, cu greu se poate admite ca auxilia *Cobors I Flavia Commagenorum* să fi staționat în formație completă la Drajna de Sus între 102 și 105. Dacă această presupunere a sa corespunde realității, se pune întrebarea unde trebuie căutate celelalte detașamente ale cohortei. La Voinești și Târgșor, așa cum s-a văzut, cohorta își face apariția abia după 106, la fel și la *Acidava*⁷⁰.

În cazul tipului I (**fig. 3**) de ștampilă al cohortei de la Drajna de Sus – *COHCOM* -, se poate observa, că “the two Os are concentrically framed by the two Cs”⁷¹. Tipul II – *COHICOM* - are primul *C* mai mare decât restul textului, iar

⁶² Bogdan-Cătănciu 1974, p. 282-284; IDR II, 607; Zahariade 2009, p. 150.

⁶³ CIL XVI, 50.

⁶⁴ Zahariade 2009, p. 150 cu nota 174.

⁶⁵ CIL XVI, 50. Diplomele militare din anii 92 și 97 confirmă, de asemenea, prezența cohortei în provincie încă din acea vreme, vezi Țentea 2007, p. 144 cu bibliografia.

⁶⁶ Petolescu 1995a, p. 250 cu nota 443; Țentea 2007, p. 148; Ureche 2009, p. 334.

⁶⁷ Strobel 1984, p. 127; Petolescu 1995a, p. 249; Petolescu 2001, p. 73.

⁶⁸ Țentea 2007, p. 148-149.

⁶⁹ Zahariade, Dvorski 1997, p. 60, fig. 26.

⁷⁰ Gudea este de părere că, „Das Kastell entstand bereits unter Kaiser Trajan, wie die Ziegelstempel der cohors I Flavia Commagenorum bezeugen”. Dar, este evident că trebuie să vorbim de o perioadă post 106 (Gudea 1997b, p. 86).

⁷¹ Zahariade, Dvorski 1997, p. 23, fig. 14a-b, 17i; vezi și Zahariade, Lichiardopol 2006, p. 127, fig. 5/Ia.

între *COH* și *COM* se găsește cifra I^2 . În schimb, la tipurile IIIa și IIIb - *COHCOMA* - „The ethnicon rendered as *COMA* has the letters slightly compressed. The little sized *O* is concentrically framed by *C*; *M+A* in ligature”⁷³.

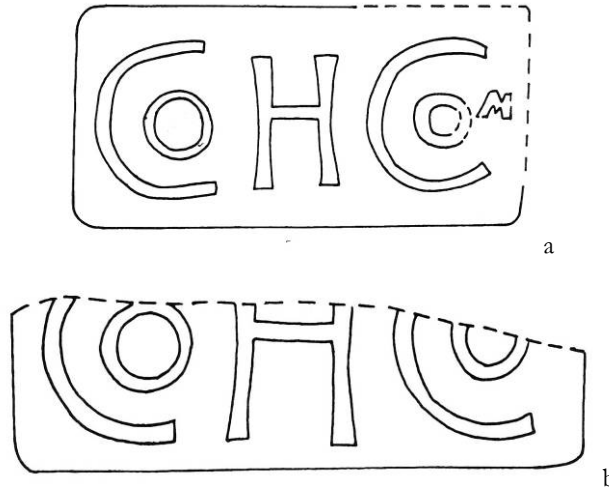

Fig. 3. Tipul I de ștampile ale *Cobors I Flavia Commagenorum* de la Drajna de Sus (apud Zahariade, Dvorski 1997)

Modalitatea de a „combina” litera *C* cu litera *O* din cadrul prescurtării *COH*, specifică *Tipului I* de la Drajna de Sus, anume răstimpului 102-106 în care unitatea a staționat aici, este similară cu ștampila de la Boița. Nicolae Lupu va insista de altfel „asupra modului de a realiza și pune în pagină literele, în legătură cu care similitudinea este pregnantă”⁷⁴. Deci, cu prudența de rigoare, se poate postula că tegula din castrul de pământ de la *Caput Stenarum*, este posibil să fi fost fabricată de *Cobors I Flavia Commagenorum*. Cum o parte a unității a staționat între cele două războaie în fortificația de la Drajna de Sus, nu este de exclus ca la Boița să fi fost cantonată o altă parte a trupei. De altfel, posibila prezență a unei cohorte (oricare ar fi fost aceasta), „poate chiar din timpul războaielor”⁷⁵, este admisă și de descoperitorul tegulei. Tot atât de adevărat este că Lupu nu exclude nici ipoteza ca auxilia să fi staționat la *Caput Stenarum* „imediat după cucerirea Daciei”⁷⁶.

Se pune întrebarea, ce argumente suplimentare ar putea exista pentru a lua în discuție castrul din pământ ca o construcție dintre cele două războaie dacice. În primul rând credem că trebuie ținut seama de valoarea strategică a arealului unde a fost ridicat castrul de la Boița. Acesta este amplasat, așa cum se știe, la aproximativ

⁷² Zahariade, Dvorski 1997, p. 23, fig. 15a-c, 17j; vezi și Zahariade, Lichiardopol 2006, p. 127, fig. 5/IIb.

⁷³ Zahariade, Dvorski 1997, p. 23, fig. 16a-e, 17k-l; vezi și Zahariade, Lichiardopol 2006, p. 127, fig. 5/IIIc-d.

⁷⁴ Lupu 2002, p. 100.

⁷⁵ Lupu 1974, p. 222.

⁷⁶ *Ibidem*.

1 km de capătul nordic al pasului Turnu Roșu⁷⁷. Prin poziția sa controla accesul spre pas și mai departe prin defileul Oltului⁷⁸, spre ținuturile aflate la sud de Carpații Meridionali, și dinspre pas, spre Transilvania. Nu degeaba, unul dintre toponime, care și-a găsit locul în *Tabula Peutingeriană*, este *Caput Stenarum* (în traducere „Capătul Strămtorilor”)⁷⁹. Prin aceasta romanii recunoșteau importanța acestei zone. De altfel, în *Tabula Peutingeriană* pe traseul din munți și în arealul piemontan al Oltului sunt menționate punctele *Buridava*, *Castra Traiana*, *Arutela*, *Praetorium*, *Pons Vetus* și *Caput Stenarum*. Chiar dacă *Tabula* a fost întocmită la începutul celei de-a doua părți a secolului III p. Chr.⁸⁰, reflectând cunoștințele de toponimie din vremea respectivă⁸¹, astăzi știm că *Buridava* a fost ridicată, așa cum am precizat deja, între cele două războaie dacice, la fel ca și prima fază a fortificației *Castra Traiana*⁸². După R. Avram și D. Avasiloiu, castrul de la Sâmbotin „reprezenta probabil punctul cel mai îndepărtat al înaintării romane pe valea Oltului, în timpul primului război dacic”⁸³.

Dacă Traian, în dorința de a-și securiza trecătorile Carpaților Meridionali, și astfel de a pune stavilă unor potențiale năvăliri dacice în noile teritorii romane cucerite după primul război dacic, printre care Oltenia și Muntenia, a procedat la ridicarea unor castre din pământ la Bumbesti, Pleșa, Vârtop, *Buridava*, *Castra Traiana*, Drajna de Sus etc.⁸⁴, se naște firesc întrebarea dacă acest demers a fost practicat exclusiv la sud de munți sau, poate, au fost realizate și niște „capete de pod”, avanposturi, la nord de Carpați. Desigur, *Buridava* și *Castra Traiana* îngreădeau accesul prin pasul Turnu Roșu, pe Olt în jos, spre spațiul aflat la sud de munți. Dar, gândind preventiv, prezența unei fortificații la intrarea nordică a defileului, chiar cu un număr limitat de militari, care să supravegheze atât accesul în trecătoare, cât și bifurcația de căi spre vestul, centrul și estul Transilvaniei, ar fi fost de o valoare strategică sporită. Mai ales că împăratul era conștient că pacea instaurată după primul război era vremelnică și oricând se putea declanșa un nou conflict (pe care, de altfel, îl dorea).

Castrul de la Boița, prin poziția sa, în apropierea teritoriului sau chiar la granița ținutului teoretic încă aflat sub controlul dacilor, ar fi putut să capete

⁷⁷ *Ibidem*, p. 219; Lupu 2002, p. 71-72; Vlădescu 1986, p. 80; Vlădescu 1994, p. 250.

⁷⁸ Cunoscut în vremea lui Traian sub denumirea de *Bontae*, vezi Patsch 1937, p. 39 și Lupu 2002, p. 73. C. C. Petolescu crede că acest toponim „este de rezonanță celtică, fiind datorat valului celtic abătut asupra ținuturilor noastre la începutul secolului III a.Chr.” (Petolescu 2007, p. 280).

⁷⁹ Această denumire este foarte posibil să nu o fi căpătat în vremea lui Traian, ci abia înainte de secolul III d.Chr. (Lupu 2002, p. 73). Dumitru Tudor recunoștea în acest toponim unul traco-getic (Tudor 1981). Trebuie amintit și că „în limba greacă, *στενόν* înseamnă defileu, cuvânt intrat se vede în latina curentă (în limba greacă se utilizează și pluralul *στενά*)”, vezi Petolescu 2007, p. 280.

⁸⁰ După Constantin C. Petolescu, „editio princeps a Tabulei, în care a fost inclusă și Dacia, [...] poate data din prima jumătate a secolului al II-lea. Momentul cel mai probabil ni se pare domnia împăratului Hadrian, care a străbătut Imperiul de la un capăt la altul” (Petolescu 1998b, p. 158).

⁸¹ După Constantin C. Petolescu ar fi vorba de cetatea de la Covasna-*Valea Zânelor*, iar armata dacoscitică ar fi fost formată și din supușii lui *Sardonius* din sudul Moldovei (Petolescu 2007, p. 354).

⁸² Vlădescu 1983, p. 91-92; Vlădescu 1986, p. 43-46; Poenaru-Bordea 1994, p. 260-261; Avram, Avasiloiu 1995, p. 195; Gudea 1997b, p. 89; Gudea, Găzdac 2006, p. 20.

⁸³ Avram, Avasiloiu 1995, p. 195.

⁸⁴ Gudea 1997b, p. 97-99 cu bibliografia; Gudea, Găzdac 2006, p. 17-20.

valențe de simbol al puterii romane, care veghează de aproape posibilele mișcări militare ale regelui Decebal. Să nu uităm că, în contextul restrângerii puterii regelui dac, până și Țara Hațegului până la Mureș, precum și *Sarmis̄getusa Regia*, capitala lui Decebal, au fost ocupate de romani⁸⁵. Constantin C. Petolescu este de părere că, „Decebal rezida probabil în afara teritoriului ocupat, ca rege supus Romei (o situație probabil mai gravă decât cea de *rex amicus et socius populi Romani*)”⁸⁶.

Operațiunile armatei romane din anul 105 pe valea Oltului, prin rapiditatea și eficiența cu care s-au derulat, atestă că pasul Turnu Roșu era în totalitate controlat de romani și acest lucru se putea face numai dacă ambele căi de acces, cea dinspre sud și cea dinspre nord, erau în stăpânirea nemijlocită a Imperiului. Probabil că la *Caput Stenarum*, detașamentele venind de la sud de Carpați, s-au divizat în mai multe coloane, care au luat-o una spre ținuturile vestice, spre capitala lui Decebal, iar alta spre est, de-a lungul Oltului, spre sud-estul Transilvaniei, unde se manifesta chiar și după moartea regelui dac o puternică rezistență, posibil dacosarmată/scitică, așa cum ne lasă să înțelegem *Scena CLI* de pe *Columnă*⁸⁷.

Am văzut că tocmai pentru a securiza accesul dinspre Transilvania spre Muntenia, Traian a dispus, după primul război dacic, ridicarea fortificațiilor de pământ de la Drajna de Sus și Mălăiești. În paralel cu aceasta, făcând parte din viziunea strategică mai largă a împăratului, tot ca o măsură de a aduce sub control ținuturile de unde a pornit contraofensiva dacilor și a aliaților lor spre Moesia Inferior, romanii anexează Imperiului și sudul Moldovei. O dovadă în acest sens ar putea fi *Papyrusul Hunt*, care ne vorbește despre prezența unor detașamente ale *Cobors I Hispanorum veterana quingenaria*⁸⁸ la *Piroboridava*⁸⁹.

Chiar dacă papyrusul se referă la momentul 105-106, coroborând datele cu privire la prezența între cele două războaie dacice a cohorței la *Castra Traiana*, cu necesitățile militare romane, de a controla Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei, credem că se poate presupune că detașamente ale acestei unități ar fi putut staționa și în alte locații în noile teritorii anexate provinciei Moesia Inferior, și anume la *Buridava* și *Piroboridava*, începând chiar din anul 102. Cert este că diplomele militare din 92 și 105⁹⁰ atestă calitatea de componentă a cohorței a trupelor auxiliare ale provinciei.

⁸⁵ Petolescu 2007, p. 44.

⁸⁶ Petolescu 2006, p. 7.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 45-46.

⁸⁸ Unii specialiști sunt de părere că papyrusul se referă la participarea trupei la al doilea război dacic, fapt întărit de menționarea în text a lui *Fabius Iustus*, care, așa cum au dovedit-o alte surse epigrafice, a fost în anii 105-106 guvernator al provinciei Moesia Inferior; vezi Petolescu 2001, p. 74 cu nota 92.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 74. Autorul consideră că *Piroboridava* era numele fortificației dacice de la *Barboși*. Această părere este agreată, printre alții, și de Silviu Sanie (Sanie 1994, p. 158). După alți specialiști *Piroboridava* trebuie căutată la Poiana (Vulpe, Teodor 2003, p. 107).

⁹⁰ Țentea, Matei-Popescu 2004, p. 285 cu bibliografia.

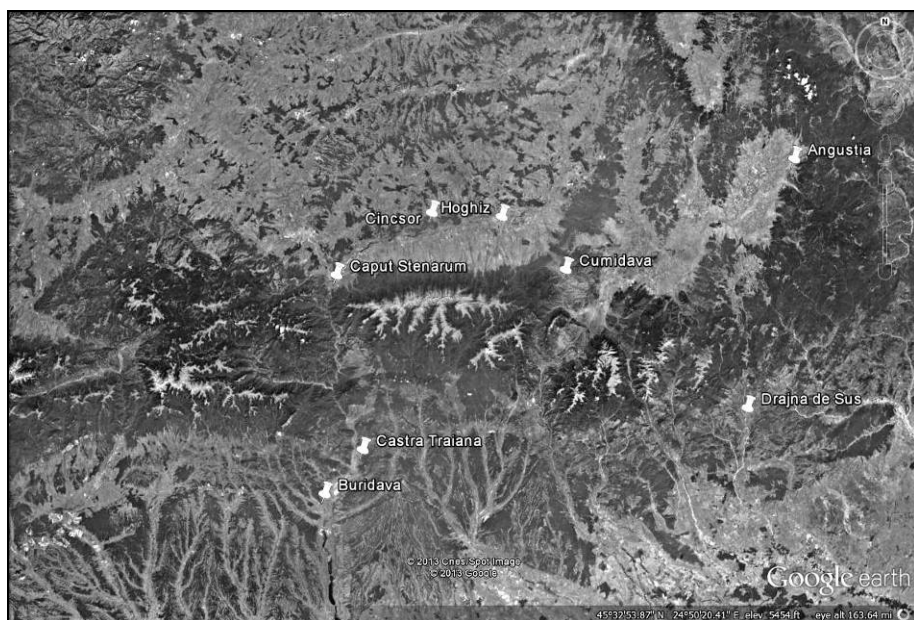

Fig. 4. O parte a fortificațiilor din pământ ridicate probabil între 101 și 106

Pe de altă parte, investigațiile arheologice documentează o fază timpurie din pământ și lemn a unui *castellum* ce funcționa la Brețcu (*Angustia*) „bereits in trajanischer Zeit (101-106)”⁹¹. Se poate presupune deci, că o parte a *Cobors I Hispanorum veterana quingenaria* a staționat aici în perioada dintre cele două războaie dacice⁹². Existența acestei fortificații de mici dimensiuni într-o zonă care controla accesul dinspre Transilvania peste munți, prin pasul Oituz, spre sudul Moldovei, se înscrie în logica de strateg a lui Traian, prin caestrele și caestele ridicate între cele două războaie pe Jiu și pe Olt. Acestea se găseau atât la sud de Carpați, cât și la nord de aceștia. Dacă cele din Oltenia de vest nu au o „pereche” în Transilvania (sau nu au fost detectate încă), lipsa aceasta, în actualul stadiu de cercetare, poate fi suplinită de prezența unei/unor unități romane la *Sarmizegetusa Regia*.

De remarcat este că două unități auxiliare par a fi jucat un rol aparte în acest context. Este vorba, așa cum s-a putut vedea, de *Cobors I Flavia Commagenorum* și *Cobors I Hispanorum veterana*. Ambele *quingenaria*, prima de tip *equitata sagittariorum*, cealaltă numai de *pedites*. Prima cu atestări certe de detașamente la Drajna de Sus și presupuse la *Caput Stenarum*, a doua cu detașamente bine documentate la *Castra Traiana* și presupuse la *Buridava*, *Angustia* și *Piroboridava*.

⁹¹ Gudea, Găzdac 2006, p. 21. Nicolae Gudea afirma cu un alt prilej, „Man nimmt an, daß die Anlage schon unter Kaiser Trajan gebaut wurde” (Gudea 1997b, p. 63). Existența acestei primei faze este contestată de Ioana Bogdan-Cătănicu (Bogdan-Cătănicu 1997, p. 51). În schimb, Cristian Vlădescu (Vlădescu 1986, p. 85) și Mihail Zahariade (Zahariade 1994b, p. 70) sunt de părere că fortificația a fost ridicată după cucerirea Daciei.

⁹² Că unitatea a fost prezentă la *Angustia* (fără însă ca aceasta să fie o cheazăsie că a făcut-o - și - între cele două războaie), este atestat de ștampilele de pe unele țigle și cărămizi (IDR III/4, 339-339,1).

Detășamentul cohorței de la Boița avea, prin calitățile specifice ale acestui tip de auxiliu, așa cum am arătat deja, un plus de mobilitate. În schimb, *Cobors I Hispanorum veterana* de la Brețcu, putem bănui că suferea la acest capitol. Dar poate nici nu trebuia să aibă o prea mare libertate de mișcare în arealul ei de supraveghere, căci, dacă într-adevăr castelele de la Hoghiz, Cincșor și Râșnov datează deja din perioada dintre cele două războaie, acestea și unitățile militare (tot auxiliare) care staționau în ele, suplineau „imobilismul” cohorței de hispani. Despre *Cumidava*, Nicolae Gudea, apoi același împreună cu Cristian Găzdac, spun că: „Das Kastell bestand in trajanischer Zeit (101-106)”⁹³. Cincșor poate fi și el datat în vremea împăratului Traian⁹⁴, iar prima fază a fortificației de la Hoghiz „stammt aus der frühen Okkupationszeit (101-102)”⁹⁵. În acest din urmă *castellum* a staționat și *Ala I Asturum*⁹⁶. Posibil ca prezența ei să nu aparțină secolului III, ci, poate chiar perioadei incipiente de funcționare a castelului⁹⁷. La Cincșor a fost documentată *Cobors II Flavia Bessorum*⁹⁸, prezentă de altfel cu detașamente, așa cum s-a văzut și la *Buridava*, Bârsești și Rucăr. Să se înscrie și această cohortă în seria celor cu misiune aparte, precum *Cobors I Flavia Commagenorum* și *Cobors I Hispanorum*? Toate aceste trei unități se pare că au avut detașamente atât în afara arcului carpatic, cât și în Transilvania. Prin existența în sud-estul Transilvaniei a unor fortificații și a unor unități auxiliare, se poate presupune că și această parte a Daciei intrase după 102 în componența provinciei Moesia Inferior. În acea etapă a conflictului cu dacii, romanii n-au simțit nevoia de a instala detașamente de legiuni la nord de Carpații Meridionali⁹⁹. Acestea au fost dispuse la sud de munți, putând oricând interveni, așa cum probabil s-a și întâmplat în anul 105. Este posibil ca Traian să fi dorit inițial să stabilească granița de nord a Moesiei Inferior, după primul război dacic, pe munți. Operațiunile militare, riposta lui Decebal și a aliaților săi, au impus însă depășirea munților și fixarea graniței pe Olt. Ulterior, după cel de-al doilea război, vor menține teritoriile transilvane anexate după 102 în componența Moesiei Inferior până în anii 117/118. Ce s-a întâmplat cu fortificația de la *Caput Stenarum* și cu probabila ei garnizoană – *Cobors I Flavia Commagenorum* – după această dată, constituie subiectul unei viitoare intervenții.

The *castellum* from *Caput Stenarum* and *Cobors I Flavia Commagenorum*

(Abstract)

The Roman vestiges from Boița have stirred a special interest ever since the 19th century. The archaeological excavations started here in 1957, the last ones having been carried out in 1981. The stone fortification identified at the site *În Rude* has been included in the *castellum* type due to its small

⁹³ Gudea 1997b, p. 66; Gudea, Găzdac 2006, p. 21.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁹⁵ Gudea 1997b, p. 67; Gudea, Găzdac 2006, p. 20.

⁹⁶ IDR III/4, 241-242.

⁹⁷ Gudea, Găzdac 2006, p. 20.

⁹⁸ IDR III/4, 181; Gudea, Găzdac 2006, p. 20.

⁹⁹ Cu greu se poate admite că Boița ar fi făcut o excepție și aici să fi staționat un detașament al *Legio XIII Gemina*.

size (46 x 47 m). Most probably, it was built after 167-169 AD by a detachment of the *Legio XIII Gemina*.

The investigations of 1973 resulted in the identification of possible traces of an earthen *castrum*, built prior to the stone fortification, maybe even during the wars for the conquest of Dacia under Emperor Trajan. On the same occasion, a tile fragment bearing the stamp *COH I* was recovered. In an article published in 1974, its finder, Nicolae Lupu, assigned the fragment to the *Coborts I Tyriorum sagittariorum*. Yet, he did not rule out the possibility for the unit stationed there to have been *Cobors I Flavia Commagenorum*. It was upon these two hypotheses that he focused his attention in a more extensive study published in 2002.

Regarding the construction date of the earthen castle and the unit stationed here in its first years, a series of scholars have expressed their opinions along the years (D. Tudor, I. I. Russu, C. C. Petolescu, C. Vlădescu, M. Zahariade, N. Gudea etc.).

Our article is an attempt to bring forth arguments for the presence of the *Cobors I Flavia Commagenorum* in Boița, a place known in antiquity, according to *Tabula Peutingeriana*, by the name of *Caput Stenarum*, even from the end of the first Dacian War. The earthen phase of the *castellum*, contemporary with the earthen phases of other several fortifications in South-East Transylvania, points to the fact that this territory, like Oltenia, Muntenia and Southern Moldova, were under effective Roman control as part of *Moesia Inferior* province after 102 and until 117/118.

After Trajan's First Dacian War, *Cobors I Flavia Commagenorum*, similarly to other auxiliary units (*Cobors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* and *Cobors II Flavia Bessorum*), played a special role through the detachments stationed in the *castris* from *Buridava*, *Castra Traiana*, *Caput Stenarum*, *Drajna de Sus*, *Bârsești*, *Rucăr*, *Piroboridava* or *Angustia*. In the absence of certain detachments, the mission of these auxiliary troops and maybe also *Ala I Asturum*, was to keep the regions of the Upper Olt river in South-Eastern Transylvania under control to prevent any potential raids of the Dacians upon Oltenia and Muntenia, or even Southern Moldova.

Explanation of figures

- Fig. 1.** Location of the *Caput Stenarum* fortification.
Fig. 2. The stamped tile fragment from *Caput Stenarum* (*apud* IDR III/4).
Fig. 3. Stamps of the *Type I* of the *Cobors I Flavia Commagenorum* from *Drajna de Sus* (*apud* Zahariade, Dvorski 1997).
Fig. 4. Some earthen fortifications probably built in 101-106.

Abrevieri bibliografice

- AÉ 1995, 1997, 2000 - *L'Année épigraphique*, Paris, 1995, 1997, 2000.
Albescu 1938 - Ion Albescu, *Comuna Boița*, Sibiu, 1938.
Avram, Avasiloaic 1995 - Romeo Avram, Dan Avasiloaic, *Garnizoana romană de la Castra Traiana*, în *SCIVA*, 46, 1995, 2, p. 193-195.
Benea 1997 - Doina Benea, *Cobors I Brittonum ∞ Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 53-60.
Bichir 1985 - Gheorghe Bichir, *Centrul militar roman de la Buridava*, în *Thraco-Dacica*, V, 1985, 1-2, p. 93-104.
Bogdan-Cătănicu 1974 - Ioana Bogdan-Cătănicu, *Nouvelles données sur le limes Transalutanus*, în *Actes du IXème Congrès International des Études sur les frontières romaines, Mamaia 1972*, Bucarest-Köln, 1974, p. 259-266.
Bogdan-Cătănicu 1997 - Ioana Bogdan-Cătănicu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman în secolele I-III p. Ch.*, Alexandria, 1997.
CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Diaconescu 1997 - Alexandru Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 13-52.
Dietz 1982 - Karl-Heinz Dietz, *Ein Beitrag Rätien zum zweiten Dakerkrieg Trajans*, în *Germania*, 60, 1982, 1, p. 183-191.

Castelul de la *Caput Stenarum* și *Cobors I Flavia Commagenorum*

- Doruțiu-Boilă 1990 - Emilia Doruțiu-Boilă, *Despre cărămizile cu ștampilă ale legiunilor V Macedonica și XI Claudia la Dunărea de Jos și pe litoralul nordic al Mării Negre*, în *SCIVA*, 41, 1990, 3-4, p. 251-271.
- Fink 1971 - Robert O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton, 1971.
- Fontes I - *Izvoare privind istoria României - Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, București, 1964.
- Ghinea 1998 - Dan Ghinea, *Enciclopedia geografică a României, volumul III (R-Z)*, București, 1998.
- Gostar 1966 - Nicolae Gostar, *Studii epigrafice II*, în *AM*, 4, 1966, p. 175-188.
- Gudea 1997a - Nicolae Gudea, *Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis. 5. Die Cohors I Hispanorum quingenaria*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 61-73.
- Gudea 1997b - Nicolae Gudea, *Das Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997, 2, p. 1-113 (497-609).
- Gudea, Găzdac 2006 - Nicolae Gudea, Cristian Găzdac, *Die dakischen Gebiete in der römischen Provinz Moesia Inferior (101-118 n.Chr.)*, în *Drobeta*, XVI, 2006, p. 11-46.
- IDR II - Grigore Florescu, Constantin C. Petolescu, *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor. Inscripțiile Daciei Romane. Vol. II. Oltenia și Muntenia*, București, 1977.
- IDR III/4 - Ion I. Russu, *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor. Inscripțiile Daciei Romane, volumul III: Dacia Superior, 4: Zona răsăriteană*, București, 1988.
- Lupu 1960 - Nicolae Lupu, *Săpăturile de la Boița*, în *Materiale*, VII, 1960, p. 411-422.
- Lupu 1973 - Nicolae Lupu, *Caput Stenarum MCMLXXII*, în *Transilvania*, s.n., 1973, 2, p. 57-58.
- Lupu 1974 - Nicolae Lupu, *O importantă descoperire la Caput Stenarum*, în *In memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974, p. 219-227.
- Lupu 2002 - Nicolae Lupu, *Stațiunea romană de la Boița (jud. Sibiu)*, în *ATS*, I, 2002, p. 71-106.
- Macrea 1959 - Mihail Macrea, *Șantierul Cașoț-Boița*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 407-443.
- Marcu 2004 - Felix Marcu, *Comments on the Identity and Deployment of Cohortes I Brittonum*, în *ActaMN*, 39-40/I (2002-2003), 2004, p. 219-234.
- Matei-Popescu, Țentea 2006a - Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Trupele auxiliare din Germania Inferior și expedițiile dacice ale împăratului Traian*, în Doina Benea (ed.), *Simpozionul internațional Daci și Romani. 1900 ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timișoara, 2006, p. 56-65.
- Matei-Popescu, Țentea 2006b - Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei*, în Dan S. Teodor, Ovidiu Țentea (ed.), *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p. 75-120.
- Matei-Popescu, Țentea 2006c - Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Participation of the Auxiliary Troops from Moesia Superior in Trajan's Dacian Wars*, în *Dacia*, n.s., L, 2006, p. 128-140.
- Maxfield 1981 - Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981.
- Patsch 1937 - Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, Wien-Leipzig, 1937.
- Petolescu 1995a - Constantin C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia Romană (II). Cohortes*, în *SCIVA*, 46, 1995, 3-4, p. 237-275.
- Petolescu 1995b - Constantin C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia Romană (I). Alae*, în *SCIVA*, 46, 1995, 1-2, p. 35-50.
- Petolescu 1997 - Constantin C. Petolescu, *Die Auxiliereinheiten im Römischen Dakien*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 75-149.

- Petolescu 1998a - Constantin C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XVII)*, în *SCIVA*, 49, 1998, 3-4, p. 277-289.
- Petolescu 1998b - Constantin C. Petolescu, *Varia daco-romana (XIX-XX)*, în *Thraco-Dacia*, XIX, 1998, 1-2, p. 157-160.
- Petolescu 2000-2001 - Constantin C. Petolescu, *Contribuția militară a provinciei Moesia Inferior la cucerirea Daciei*, în *Pontica*, XXXIII-XXXIV, 2000-2001, p. 349-354.
- Petolescu 2001 - Constantin C. Petolescu, *O nouă diplomă militară privitoare la provincia Dacia Inferior*, în *Oltenia*, XIII, 2001, p. 69-76.
- Petolescu 2002 - Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei Romane*, București, 2002.
- Petolescu 2005 - Constantin C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, București, 2005.
- Petolescu 2006 - Constantin C. Petolescu, *Victoria Dacica a împăratului Traian*, în *Drobeta*, XVI, 2006, p. 7-10.
- Petolescu 2007 - Constantin C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei Romane I*, București, 2007.
- Poenaru-Bordea 1994 - Gheorghe Poenaru-Bordea, *Castra Traiana*, în Constantin Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București, 1994, p. 260-262.
- Sanie 1994 - Silviu Sanie, *Barboși*, în Constantin Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București, 1994, p. 157-158.
- Schuster 1984 - Cristian Schuster, *Armata romană în Dacia și relațiile ei cu populațiile învecinate*, Sibiu, 1984 (Universitatea din Sibiu. Facultatea de Filologie-Istorie. Secția Limba germană-Istorie. Lucrare de diplomă).
- Southern 2006 - Pat Southern, *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Oxford, 2006.
- Strobel 1984 - Karl Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraums in der Hohen Kaiserzeit*, Antiquitas Reihe 1, Band 33, Bonn, 1984.
- Tudor 1965 - Dumitru Tudor, *Comunicări epigrafice. II*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 177-188.
- Tudor 1966 - Dumitru Tudor, *Comunicări epigrafice. IV*, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 593-604.
- Tudor 1978 - Dumitru Tudor, *Oltenia Romană*, București, 1978.
- Tudor 1981 - Dumitru Tudor, *Caput Stenarum, un toponim traco-getic*, în *Thraco-Dacia*, II, 1981, p. 213-216.
- Țentea 2007 - Ovidiu Țentea, *Auxilia Commagenorum in Dacia*, în *ActaMN*, 41-42/I (2004-2005), 2007, p. 141-160.
- Țentea, Matei-Popescu 2004 - Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu, *Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A Review and Updating of J. Spaul's Ala2 and Cohors2*, în *ActaMN*, 39-40 (2002-2003), 2004, p. 259-296.
- Ureche 2009 - Petru Ureche, *Tactics, Strategies and Fighting Specific of the Cohortes Equitatae in Roman Dacia*, în *Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of Colloquium Held in Târgoviște, 16-17 October 2008*, București, 2009, p. 329-338.
- Vlădescu 1983 - Cristian M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983.
- Vlădescu 1986 - Cristian M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986.
- Vlădescu 1994 - Cristian M. Vlădescu, *Caput Stenarum*, în Constantin Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București, 1994, p. 249-250.
- Vlădescu et alii 1994 - Cristian M. Vlădescu, Mihail Zahariade, Victor Teodorescu, *Drajna de Sus, jud. Prahova*, în *CCA. Campania 1993. A XXVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Satu Mare, 12-15 mai 1994*, Satu Mare, 1994, p. 22.

Castelul de la *Caput Stenarum* și *Cobors I Flavia Commagenorum*

- Vlădescu *et alii* 1996 - Cristian M. Vlădescu, Romeo Avram, Mihail Zahariade, Victor Teodorescu, *Drajna de Sus*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, p. 42.
- Vulpe, Teodor 2003 - Radu Vulpe, Silvia Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, BTh, XXXIX, București, 2003.
- Zahariade 1994a - Mihail Zahariade, *Cohortes*, în Constantin Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București, 1994, p. 325-326.
- Zahariade 1994b - Mihail Zahariade, *Angustia*, în Constantin Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București, 1994, p. 69-70.
- Zahariade 2009 - Mihail Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army from the First to the Third Centuries A.D. I Axcilia*, Cluj-Napoca, 2009.
- Zahariade, Dvorski 1997 - Mihail Zahariade, Traian Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101-118). An Epigraphical and Historical Study on the Brick and Tile Stamps Found in the Drajna de Sus Roman Fort*, Bucharest, 1997.
- Zahariade, Lichiardopol 2006 - Mihail Zahariade, Dan Lichiardopol, *Componenta și structura armatei romane în nordul Munteniei între anii 101-117*, în Dan S. Teodor, Ovidiu Țintea (ed.), *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p. 121-133.
- Zahariade *et alii* 1995 - Mihail Zahariade, Traian Dvorski, Romeo Avram, Victor Teodorescu, *Drajna de Sus, jud. Prabova*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 29.
- Zahariade *et alii* 2012 - Mihail Zahariade, Marinela Peneș, Alin Anton, Florin Topoleanu, *Drajna de Sus, com. Drajna, jud. Prabova, Punct: Castrul Roman*, în *CCA. Campania 2011*, Târgu Mureș, 2012, p. 50-51.

Cuvinte-cheie: *Caput Stenarum*, *Cobors I Flavia Commagenorum*, Moesia Inferior, sud-estul Transilvaniei.

Keywords: *Caput Stenarum*, *Cobors I Flavia Commagenorum*, Moesia Inferior, South-East Transylvania.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. București (s. III, 1922-1947).
Academica	- Academica. Academia Română. București.
ACG	- Anuarul Comitetului Geologic. Institutul Geologic al României. București.
ACMI	- Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
ActaBC	Acta Bacoviensia. Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale. Bacău.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Zalău.
Acta Siculica	- Acta Siculica. Analele Muzeului Național Secuiesc. Sfântu Gheorghe.
ActaZC	- Acta Zoologica Cracoviensia. Institute of Systematics and Evolution of Animals. Kraków.
ADIU	- АРХЕОЛОГИЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Kiev.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AHR	- Asiatic Herpetological Research. Chengdu Institute of Biology. Chengdu.
AIIA	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași. Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „George Bariț” Cluj-Napoca. Cluj-Napoca vezi AIIA.
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AInf	- Archäologische Informationen. Mitteilungen zur Ur- und Frühgeschichte. Bonn.
Altertum	- Das Altertum, Routledge, part of the Taylor & Francis Group.
Aluta	- Aluta. (Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények). Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”. Iași.
AmAnthropol	- American Anthropologist. Washington, D.C.
AnB	- Analele Banatului; serie nouă. Timișoara.
Angustia	- Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Annales de Paléontologie	- Annales de Paléontologie. Association Paléontologique Française. Paris.

Lista abrevierilor

Antaeus	- Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
Antiquity	- Antiquity. A Quartely Review of World Archaeology. York.
AntTard	- Antiquité tardive. Revue internationale d'histoire et d'archéologie (IVe-VIIIe s.). Turnhout.
AO	- Arhivele Olteniei. Craiova; serie nouă (Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova).
APA	- Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin.
APR	- Acta Palaeontologica Romaniae. Romanian Society of Paleontologists. București.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. Alba Iulia.
AR	- Archeologické rozhledy. Praha.
ARA	- Annual Review of Anthropology. Palo Alto.
ArbInstHalle	- Arbeiten aus dem Institut für Vor- und Frühgeschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.
Archaeologia Bulgarica	- Archaeologia Bulgarica. Sofia.
ArchAustr	- Archaeologia Austriaca. Viena.
ArchHung	- Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis. Budapest.
ArchKözl	- Archaeologiai Közlemények. Pesten.
Argesis	- Argesis. Studii și comunicări. Muzeul Județean Argeș. Pitești.
Arheologija	- Archeologija. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzei pri Bulgarskata Akademija na Naukite. Sofia.
ArhRom	- Arhiva Română. Arhivele Statului. București
AȘUAIC-I	- Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
Athenaeum	- Athenaeum. Studi periodice di litteratura e storia dell'antichità. Pavia.
ATS	- Acta Terrae Septemcastrensis. Sibiu.
AUA	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Alba Iulia.
AUSB	- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, sectio Historica. Budapest.
AusgrabFunde	- Ausgrabungen und Funde. Berlin.
AUVT	- Annales d'Université „Valahia” Târgoviște. Târgoviște.
BA	- Biblioteca de arheologie. București.
BÁMÉ	- A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd.
Banatica	- Banatica. Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin. Reșița.
BAR	- British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BC	- Biblioteca și cercetarea. Cluj-Napoca.
BCH	- Bulletin de correspondance hellénique. L'Institut de correspondance hellénique d'Athènes (continuă Bulletin de l'Ecole française d'Athènes- 1868-1871). Atena.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice / Buletinul Comisiei Monumentelor istorice. București.
BCȘS	- Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Alba Iulia.
BerRGK	- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BG	- Boabe de grâu. București

Lista abrevierilor

BHAB	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
BIRSNB	- Bulletin de l'Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique. Bruxelles.
BMA	- Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. Alba Iulia.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice. București.
BMJT	- Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie. Alexandria.
BMM	- Bibliotheca Musei Marisiensis. Seria Archaeologica. Târgu Mureș.
BMMK	- Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Békéscsaba.
BMS	- Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
BollVerona	- Bollettino del Museo Civico di Storia Naturale di Verona. Verona.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. București.
BR	- Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest.
Britannia	- Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies. The Society for the Promotion of Roman Studies. Cambridge.
Brukenthal	- Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BSAF	- Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France. Paris.
BSHNT	- Bulletin de la Société d'Histoire Naturelle de Toulouse. Toulouse.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BTh	- Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București.
Buletin foaie oficială	- Buletin foaie oficială. Iași.
BulletinAMNH	- Bulletin of the American Museum of Natural History. New York.
BulletinSGF	- Bulletin d'Société Géologique France. Paris.
Buridava	- Buridava. Studii și materiale. Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoteanu” Vâlcea. Râmnicu Vâlcea
BV	- Bayerische Vorgeschichtblätter. München.
CA	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CAANT	- Cercetări arheologice în aria nord-tracă. București.
CAn	- Current Anthropology. Chicago.
Carnets de Géologie	- Carnets de Géologie. Brest.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
CCGG	- Cahiers du Centre Gustave Glotz. Sorbonne (Paris).
CFS	- Courier Forschungsinstitut Senckenberg, Senckenberg Forschungsinstitut und Naturmuseum. Frankfurt am Main.
Ciências da Terra (UNL)	- Ciências da Terra (UNL). Earth Sciences Journal. Caparica.
ClausthalerGeo	- Clausthaler Geowissenschaften. Institut für Geologie und Paläontologie. Clausthal-Zellerfeld.

Lista abrevierilor

CMPUMichigan	- Contributions from the Museum Paleontology. The University of Michigan. Michigan.
Codrul Cosminului	- Codrul Cosminului, Seria Nouă. Analele Științifice de Istorie, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava. Suceava
CommArchHung	- Communicationes Archaeologicae Hungariae, Magyar Némzeti Múzeum. Budapesta.
Communications	- Communications. École Des Hautes Étude en Science Sociales – Centre D’Études Transdisciplinaires (Sociologie, Anthropologie, Politiques), Paris.
Copeia	- Copeia. American Society of Ichthyologists and Herpetologists. New York.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
CRAcadSciParis	- Comptes Rendus De L’Academie Des Sciences. Serie II, Fascicule A - sciences de la Terre et des Planetes. Paris.
CretaceousRes	- Cretaceous Research. Published by Elsevier.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Cultura creștină	- Cultura creștină. Publicație apărută sub egida Mitropoliei Române Unite cu Roma Greco-Catolică și a Facultății de Teologie Greco-Catolică din Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Departamentul Blaj. Blaj.
Cumania	- Bács - kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
Danubius	- Danubius. Muzeul de Istorie Galați. Galați.
DMÉ	- A Debreceni déri Múzeum Évkönyve. Debrecen.
Dolgozatok	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DolgSzeged	- Dolgozatok. A. M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged.
DP	- Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v sloveniji. Ljubljana.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta Turnu-Severin.
Dumerilia	- Dumerilia. Association des amis du laboratoire des reptiles et amphibiens du Muséum = AALRAM. Paris.
Eclogae	- Eclogae Geologicae Helvetiae. Swiss Journal of Geosciences. Swiss Geological Society. Zürich.
EHR	- The English Historical Review. Oxford University Press (UK).
Environment & Progress	- Environment & Progress. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca. Facultatea de Știința și Ingineria Mediului. Cluj-Napoca.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca. Cluj-Napoca.
ErdMúzÉvk	- Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Kolosvár (Cluj).
EstudiosAlava	- Estudios del Museo de Ciencias Naturales de Alava. Vitoria.
Eurasia Antiqua	- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. Mainz am Rhein.

Lista abrevierilor

FbÖst	- Fundberichte aus Österreich. Wien.
FK	- Földtani közlöny. Magyarhoni földtani tarsulat folyóirata. Budapest.
FöldrKözl	- Földrajzi Közlemények. Budapest.
FoliaArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
Gemina	- Gemina. Timișoara.
Geodiversitas	- Geodiversitas. Museum National d'Histoire Naturelle Paris. Paris.
Gerión	- Gerión. Revista de historia antigua, Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
Germania	- Germania. Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.
HAC	- Historiae Augustae Colloquia Nova Series. Bari.
Hantkeniana	- Hantkeniana. Periodical of the Department of Palaeontology, Eötvös University. Budapest.
Hermes	- Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie. Stuttgart.
Hesperia	- Hesperia. Journal of American School of Classical Studies at Athens. Athens.
Hierasus	- Hierasus. Muzeul Județean Botoșani. Botoșani.
HJ	- The Historical Journal. University of Cambridge (UK).
Hrisovul	- Hrisovul. Academia de Poliție „Alexandru Ioan Cuza”. Facultatea de Arhivistică. București.
HTRTÉ	- A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvei (1880-1913). Deva.
HU	- Historia Urbana. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Sibiu.
IA	- International Affairs. Royal Institute of International Affairs. London.
Instrumentum	- Instrumentum (Bulletin du Groupe de travail europeen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité. Montagnac.
Ioan Neculce	- Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei. Iași.
Iranica Antiqua	- Iranica Antiqua. Leiden.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
Îndrumător pastoral	- Îndrumător pastoral. Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia. Alba Iulia
JAMÉ	- A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. Nyiregyháza.
JAMT	- Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JCH	- Journal of Contemporary History. University of Cambridge (UK), University of Wisconsin at Madison (USA).
JMH	- The Journal of Modern History. University of Chicago.
JMV	- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. Halle (Saale).
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz.
JRS	- The Journal of Roman Studies. London.
JSP	- Journal of Systematic Palaeontology. British Natural History Museum. London.

Lista abrevierilor

JTa	- Journal of Taphonomy. Paleontological Network Foundation.
Klio	- Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin.
Korunk	- Korunk. Kolozsvár. Cluj-Napoca.
KözI Debrecen	- Közlemények a Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Debrecen.
Latomus	- Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles.
MA	- Mitropolia Ardealului. Revista oficială a Arhiepiscopiei Sibiului, Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, Episcopiei Alba Iuliei și Episcopiei Oradei. Sibiu (1956-1991). A continuat <i>Revista Teologică</i> , (1907-1947) și este continuată de aceeași revistă.
MAGW	- Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien (1912-1941).
Marburger Studien	- Marburger Studien. Marburg.
Marisia	- Marisia. Studii și Materiale. Târgu Mureș.
Marmatia	- Marmatia. Baia Mare.
Mas de las Matas	- Mas de las Matas. Grupo de Estudios Mastnos. Mas de las Matas.
Materiale	- Materiale și cercetări arheologice. București.
MBGAEU	- Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin.
MedTrans	- Mediaevalia Transilvanica. Satu-Mare.
MÉFRA	- Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité. Roma.
Mehediți	- Mehediți - Istorie și cultură. Drobeta Turnu Severin.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț. Piatra Neamț.
MemMNHistNat	- Memoires du Museum National d'Histoire Naturelle - Serie C: Sciences de la Terre. Paris.
MemPadova	- Memorie degli Istituti di Geologia e Mineralogia dell' Università di Padova. Padova.
MES	- Middle Eastern Studies. The University of Texas at Austin.
MFME StudArch	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
MIAK	- Materialy i issledovanija po archeologii Kubani. Krasnodar.
MittUngGeo	- Mitteilungen aus den Jahrbuch der Kön. Ungarische Geologischen Anstalt. Budapest.
MKÉ	- Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest.
MKFIÉ	- A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve. Mitteilungen aus dem Jahrbuch der Kgl. ungar. Geolog. Anstalt. Annales Institutii Regii Hungarici Geologici. Budapest.
MN	- Muzeul Național de Istorie a României. București.
MÖSTA	- Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Österreichischen Staatsarchiv. Wien.
Natl Geogr Res	- National Geographic Research Journal. Washington, D.C.
NeuesJahrGP	- Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Monatschafte. Stuttgart.
NTS	- The Nordic Textile Journal. University College of Borås. The Swedish School of Textiles.
OJA	- Oxford Journal of Archaeology, Blackwell Publishing Inc.

Lista abrevierilor

ÓL	- Ósrégészeti Levelek. Prehistoric newsletter. Budapest.
Oltenia	- Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie – Istorie. Craiova.
OpuscArchaeol	- Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda. Zagreb.
Oryctos	- Oryctos. Musée des Dinosaures d'Espéraza.
PA	- Patrimonium Apulense. Alba Iulia.
PalaeoAfricana	- Palaeontologia Africana. Annals of the Bernard Price Institute for Palaeontological Research, University of the Witwatersrand. Witwatersrand. Johannesburg.
Paleobiology	- Paleobiology. The Paleontological Society. Gainesville.
Palevol	- Palevol. Comptes Rendus de l'Académie des sciences. Issy-les-Moulineaux.
Pallas	- Pallas. Revue d'études antiques. Université du Mirail. Toulouse.
PamArch	- Památky archeologické. Praha.
PAS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
Peuce	- Peuce. Studii și comunicări de istorie veche, arheologie și numismatică. Tulcea.
PLoS ONE	- PLoS ONE. International, peer-reviewed, open-access, online publication.
PNAS	- Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Constanța.
PPP	- Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology ("Palaeo3"). An International Journal for the Geo-Sciences.
PPS	- Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge-Londra.
Programm Mühlbach	- Programm des evangelischen Untergymnasium in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten. Mühlbach (Sebeș).
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
RA	- Revista Arheologică. Institutul de Arheologie și Istorie Veche. Chișinău.
Renașterea	- Renașterea. Cluj-Napoca.
RÉV	- Revue des études latines. Paris.
RevAquitania	- Revue Aquitania. Revue interrégionale d'archéologie. Aquitaine.
RHSEE/RESEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen. Academia Română. București și Paris (din 1963 Revue des Études Sud-Est Européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). București.
RJTRG	- Romanian Journal of Tectonics and Regional Geology. București.
RM	- Revista Muzeelor. București.
RMGM	- Revista Muzeului de Geologie și Mineralogie. Cluj-Napoca.
RMM	- Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.

Lista abrevierilor

RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRL	- Revue Roumaine de Linguistique. Academia Română - Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan - Al. Rosetti”. București
RT	- Revista Teologică. Sibiu.
RVM	- Rad Vojvodanskih muzeja. Novi Sad.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Iași.
SAHIR	- Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae. Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași. Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. București.
Sargetia Naturae	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Series Scientia Naturae. Deva.
Sargetia	- Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara (Acta Musei Devensis). Deva.
SASTUMA	- Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde. Bonn.
SB	- Studia Bibliologica. București.
SBV	- Studia bibliologica Valachica. Târgoviște.
SC (Științele Naturii)	- Studii și Cercetări (Științele Naturii). Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. București (1955-1963).
SCIM	- Studii și cercetări de istorie medie. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și cercetări numismatice. București.
SEER	- The Slavonic and East European Review. University College London.
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SMICont	- Studii și materiale de istorie contemporană. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București. București.
SMIMod	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București. București.
SMK	- Somogyi Muzeumok Kozlemenyei. Somogyi Megyei Muzeumok. Kaposwar.
Starinar	- Starinar, Treća Serija. Arheološki Institut. Beograd.
StComSM	- Studii și comunicări. Muzeul județean Satu Mare. Satu Mare.
StudArch	- Studia Archaeologica. Budapest.
StudGeolSalmanticensia	- Studia Geologica. Salmanticensia. Universidad de Salamanca. Departamento de Geología. Salamanca.
StudiaTGCV	- Studia. Theologia Graeco-Catholica Varadiensis. Oradea.
StudiaUBBG	- Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Series Geologia. Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Series Historia. Cluj-Napoca.
Študijne Zvesti AUSAV	- Študijne Zvesti. Archeologickeho Ustavu Slovenskei Akademie Vied. Nitra.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean. Suceava.
SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Sebeș.
Thraco-Dacia	- Thraco-Dacia. Institutul Român de Tracologie. București.

Lista abrevierilor

Tibiscum	- Tibiscum. Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie. Caransebeș.
Tibiscus	- Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara (1971-1979).
Tisicum	- Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok evkönyve. Szolnok.
Transilvania	- Transilvania. Foaia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român. Brașov.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vjesnik	- Arheološkog muzeja u Zagrebu. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb.
VZBGW	- Verhandlungen der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien. Wien.
WPZ	- Wiener Prahistorische Zeitschrift. Selbstverlag der Wiener Prahistorischen Gesellschaft. Wien.
Zalai Múzeum	- Zalai Múzeum. Zalaegerszeg.
ZfA	- Zeitschrift für Archäologie. Berlin.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad. Arad.